

ВИКОРИСТАННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ДЛЯ ВСТАНОВЛЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ ЗЛОЧИНУ

Проблеми призначення, проведення судових експертиз та використання їх результатів посідають важливе місце в комплексі питань розслідування кримінальних справ. Дослідження цих проблем стосується, в основному, процесуального аспекту, коли основна увага зосереджується на процесуальному боці організації та проведення експертиз, або криміналістичного, коли розглядають техніко-криміналістичні і тактичні характеристики окремих прийомів і засобів збирання і дослідження доказів. Указаними проблемами судової експертизи у різний час займалися такі вчені, як Т. В. Авер'янова, Ю. П. Аленін, Л. Ю. Ароцкер, В. Д. Арсеньєв, Р. С. Белкін, В. М. Галкін, В. І. Гончаренко, О. О. Ейсман, Н. І. Клименко, В. Я. Колдін, В. П. Колмаков, Ю. Г. Корухов, В. К. Лисиченко, Г. М. Надгорний, Ю. К. Орлов, О. Р. Росинська, Т. В. Сахнова, М. Я. Сегай, О. Р. Шляхов та ін., тоді як проблемам зв'язку інституту судової експертизи з доказовим правом уваги майже не приділялось. Інститут судової експертизи в кримінальному процесі покликаний забезпечити процес доказування при розслідуванні й судовому розгляді злочинів об'єктивними фактичними даними, отриманими на основі застосування спеціальних знань. Метою статті є розгляд можливості судової експертизи встановити суб'єктивну сторону (мотив, мета, вина) злочину. Відомо, що встановлення суб'єктивної сторони – одне з умов правильної кваліфікації вчиненого злочину [1, с. 167]. Тому вважаємо за необхідне детально розглянути дане питання, якому дотепер належної уваги не приділялося.

Не приділяється проблемі доказування суб'єктивної сторони злочину уваги й у процесуальній літературі. Навіть у роботах із теорії доказів не висвітлюється питання про шляхи з'ясування суб'єктивної сторони злочину з урахуванням її особливостей як елемента предмета доказування. У найкращому разі автори відзначають лише ті труднощі, які виникають при відокремлюванні умислу від необережності, непрямого умислу від прямого. Не зроблено спроб розглянути дане питання й у криміналістичній літературі, у якій, проте, досить різнобічно досліджені питання практичного встановлення обставин об'єктивної сторони злочину. Як відзначив В. Я. Петелін, елементи суб'єктивної сторони діяння дотепер встановлюються в ході слідства часто емпірично [2, с. 14],

без використання можливостей не тільки природно-технічних наук, але навіть даних психології поведінки й психології особистості.

Відзначимо, що між предметом доказування у розслідуваній справі й складом злочину існує тісний зв'язок. Однак варто врахувати різницю елементів складу злочину й предмета доказування в кримінально-процесуальному й кримінально-правовому аспектах. Усі елементи складу злочину в кримінально-правовому аспекті мають об'єктивний характер, задані апіорі і не змінюються щодо конкретних злочинів. Елементи предмета доказування в кримінально-процесуальному аспекті – результат пізнавальної діяльності й відрізняються в кожному конкретному злочині за ступенем індивідуалізації й обґрунтування події злочину фактичним матеріалом. Відповідно й процес доказування являє собою одну з форм пізнавальної діяльності, а процес кваліфікації – засіб оцінювання стану доказування на різних етапах розслідування. Предмет доказування є підставою реалізації диспозиції й санкції норм кримінального закону. Кваліфікація є засобом оцінювання зібраних у справі доказів для встановлення складу злочину, обумовлює застосування тільки диспозиції норм кримінального закону. У результаті складаються дві взаємозалежні системи. Перша – предмет доказування й процес доказування, друга – склад злочину й процес кваліфікації. Можливості експертизи реалізуються одночасно як стосовно встановлення елементів предмета доказування, так і елементів складу злочину.

Висновок експерта є одним із засобів доказування. Конкретизуючи дане положення, В. Д. Арсенєв зазначає, що висновок є доказом (а не джерелом доказу) і належить до групи засобів доказування. Джерелом цього доказу є обізнана особа – експерт, якому доручається проведення експертизи [3, с. 39]. Зміст акта експертизи як доказу повинний бути заснований на проведених дослідженнях відповідно до спеціальних знань експерта. Останні обумовлюють особливий комплекс методів і методик дослідження, спрямованих на встановлення фактичних даних у справі. Ця вимога до змісту висновку експерта характеризує його як самостійний первісний доказ, отриманий незалежно від інших доказів. Самостійність і первісність експертного висновку не залежать від того, чи містить він тільки нові дані, чи підтверджує (заперечує) інші засоби доказування [4, с. 55].

Висновок експерта, що встановлює факт, який входить у перелік, що підлягають доказуванню обставин, буде прямим доказом. Якщо ж установлені експертним дослідженням фактичні дані стосуються окремих, побічних, проміжних фактів, деталей злочину й використовуються для їхнього доказування, то вони є побічними доказами.

Аналіз питань, які має вирішити експерт, показує, що вони головним чином спрямовані на встановлення обставин події злочину: час, спосіб, знаряддя та механізм слідоутворення тощо. Фактичні дані, встановлювані експертом при дослідженні представлених слідчим об'єктів, уходять до об'єктивної сторони злочину. Це закономірний наслідок природи об'єктів дослідження, які являють собою матеріальні утворення із просторовими межами. Об'єкти експертизи залучаються до сфери кримінального судочинства через їхню здатність відображати дії злочинця як фізичний процес, зберігати на собі сліди даних впливів. Інакше кажучи, експертні дослідження спрямовані на виявлення ознак дії, яка відбувалася в певних просторових межах і певному проміжку часу.

Разом із тим, необхідно відзначити, що висновок експерта, доводячи об'єктивно обставини злочинної події – ознаки об'єктивної сторони складу злочину, дозволяє вирішувати питання про встановлення ознак суб'єктивної сторони. Спрямованість дій указує на спрямованість умислу, мотив і мету. Тобто, спрямованість умислу, мотив і мета об'єктивуються в діях суб'єкта злочину й у наслідках цих дій.

Принципова можливість установалення ознак суб'єктивної сторони злочину ґрунтується на тому, що індивідуальна вина суб'єкта (суб'єктивна сторона діяння) є фактом, який об'єктивно існує поза свідомістю слідчого ще до того, як у слідчого сформується саме судження про винність особи, тому цей факт може й повинен бути доказаний за допомогою різних доказів [5, с. 103]. З іншого боку, елементи суб'єктивної сторони злочину недоступні для доказування як готовий об'єктивний факт, вони не мають однозначного відображення в об'єктивних обставинах учиненого інакшастіше безпосередньо не сприймаються. У зв'язку з цим встановлення суб'єктивної сторони діяння є завжди здійснюваний за етапами процес виявлення доказів, у тому числі за допомогою судово-експертного дослідження. Встановлені факти підтверджують або спростовують те, що презумується як нормальне, суб'єктивне ставлення людини до своїх дій [6, с. 243].

Про вину, мотив і мету як обставини, що підлягають доказуванню, можна говорити тільки тоді, коли вони виразилися у певних діях або бездіяльності особи. Встановлення суб'єктивної сторони здійснюється шляхом аналізу цих обставин як елементів правосвідомості і як елементів індивідуальної злочинної поведінки, наповненої специфічним для даного виду злочину змістом. Це й обумовлює важливу роль судових експертиз, за допомогою яких виявляються різні обставини об'єктивної сторони злочину, у тому числі й ті з них, які характеризують безпосередньо суб'єктивну сторону діяння.

Наприклад, при розслідуванні кримінальної справи за фактом нанесення тяжких тілесних ушкоджень було встановлено, що обвинувачуваний Р., перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, під час вживання спиртних напоїв із потерпілим Л. ножом заподіяв йому проникаюче поранення черевної порожнини. Встановлені висновком комплексної судово-медичної й криміналістичної експертизи фактичні дані про локалізацію ушкоджень на тілі й одязі, силу удару дозволили суду дійти висновку про те, що обвинувачуваний Р. навмисне вдарив потерпілого Л. і заподіяв йому тяжке, небезпечне для життя тілесне ушкодження.

У психологічних елементах суб'єктивної сторони злочину завжди відображаються об'єктивні ознаки злочину: об'єкт, предмет, характер дії, спосіб здійснення злочину, наслідок діяння, обстановка, місце, час тощо. Установленню суб'єктивної сторони злочину, зокрема, умислу, можуть сприяти дані про вид застосованого знаряддя, тобто встановлення придатності використаного знаряддя для досягнення злочинного результату. Непридатність використаного знаряддя для досягнення злочинного результату свідчить про необережність або відсутність умислу. При розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи питання про умисел вирішується з урахуванням усіх обставин учиненого злочину, зокрема, враховується спосіб, знаряддя злочину, кількість, характер і локалізація поранень та інші факти [7, с. 274].

Вина обвинувачуваного побічно доводиться експертним дослідженням з ідентифікації знаряддя злочину, яким нанесене ушкодження на одязі (тілі) потерпілого. Так, наприклад, у кримінальній справі про замах на вбивство комплексною судово-медичною, трасологічною і матеріалознавчою експертизою було встановлено, що на одязі й тілі потерпілої А. є колото-різані ушкодження, утворені клинком ножа, вилученого у підсудного В. У вирокі суд, даючи сукупну оцінку зібраним доказам у справі, указав, що показання підсудного В. про заподіяння ним ножових поранень потерпілій А. саморобним ножом підтверджуються показаннями свідків і висновком комплексної експертизи. Таким чином, суд кримінально-правовими засобами встановив шукане знаряддя (тобто встановив конкретно-індивідуальну тотожність) і його належність підсудному. Дані факти в сукупності стали доказами вини В. у скоєнні злочину досліджуваним ножом.

При розгляді кримінальних справ висновок експерта може бути використаний для встановлення обставин кваліфікуючих ознак злочину, тобто тих, які обтяжують або пом'якшують відповідальність за скоєний злочин. Наприклад, проведеними судово-

медичною й криміналістичною експертизами у кримінальній справі за фактом убивства М. встановлено, що на правій половині обличчя, шиї, передній поверхні тулуба, а також на лівому рукаві пеньюара й передній поверхні бюстгальтера потерпілої М. є численні садна, різані, колото-різані рани й ушкодження. Встановлені експертами фактичні дані дозволили слідчому й суду, відповідно, в обвинувальному висновку й вирокі констатувати факт вчинення умисного вбивства з особливою жорстокістю (п. 4 ч. 2 ст. 115 Кримінального кодексу України).

У доведенні вини суб'єкта висновок експерта може надати істотну допомогу не тільки при дослідженні спрямованості волі особи, але й тоді, коли вирішується питання, чи були взагалі вольові дії, що утворюють зміст умислу. Це підтверджують випадки, коли з обставин справи випливає, що ті або інші дії міг учинити обвинувачуваний або потерпілий, а обвинувачуваний стверджує, що їх вчинив потерпілий. Так, у справі про вбивство Д. висновок криміналістичної експертизи став основним доказом вини суб'єкта, оскільки спростував версію обвинувачуваного про те, що постріл відбувся, коли Д. ненавмисно натисла на спусковий гачок. Установивши положення обвинувачуваного й потерпілої у момент пострілу, експерти переконливо довели, що Д. не могла в цьому положенні натиснути на гачок.

Оскільки умисел існує не сам по собі, а у зв'язку з певним об'єктом, на який він спрямований, способом і знаряддями вчинення злочину, які, у свою чергу, існують і щодо суб'єкта, і щодо об'єкта злочину [8, с. 95], то експертні дослідження, що розкривають зв'язок між цими елементами як моментами тієї самої події, також можуть забезпечувати слідство необхідними даними, що доводять вину суб'єкта. Експертні висновки, що розкривають зв'язки взаємодії людини з навколишнім середовищем, дозволяють розглядати те або інше явище як прояв умислу суб'єкта й можуть бути покладені в обґрунтування вини особи, якщо між виявленими обставинами простежується зв'язок через спільну для них сутність: кожна з них є проявом умислу. Умисел становить спільну для них сутність [9, с. 19].

Зміст і спрямованість умислу, як відзначив І. М. Лузгін, побічно відображаються й у деяких слідах і різноманітних змінах матеріальної обстановки на місці скоєння злочину [8, с. 33]. «Розшифровка» слідчим цих слідів перетворює їх разом із висновком експерта на незамінні матеріальні показники, що розкривають зміст вини, мотиву й мети вчинення злочину. Так, експертне дослідження слідів пожежі й характеру осередків може виявити цілий ряд мате-

ріальних показників, що підтверджують наявність навмисних дій (декілька не пов'язаних між собою осередків пожежі, що не збігаються за часом виникнення й тривалості горіння) або сліди, що свідчать про відсутність провини взагалі (сліди короткого замикання, не пов'язаного з недотриманням правил техніки безпеки).

Залежно від обставин справи можуть виявитися важливими експертні дослідження окремих предметів, речовин і матеріалів, якщо доказом, що «розв'язує» питання про наявність вини суб'єкта, в справі є об'єкт певного роду (вогнепальна, холодна зброя, наркотичний засіб тощо) або факт тотожності об'єкта за його слідами.

Так, на полюванні, коли одночасно стріляли декілька осіб, був убитий М. Кожний із учасників полювання заявляв, що він не стріляв у потерпілого. Вирішальне значення для встановлення вини одного з підозрюваних мав категоричний висновок балістичної експертизи про те, що картеч, вилучена із трупа, була стріляна з рушниці підозрюваного.

Таким чином, роль судової експертизи при доказуванні вини не вичерпується встановленням обставин, що безпосередньо входять до суб'єктивної сторони злочину (ознаки інтелектуального або вольового критерію провини). Важливу роль судової експертизи відіграє й тоді, коли виявлені експертом факти належать до об'єктивної сторони діяння або суб'єкта злочину, але обов'язково повинні бути прийняті до уваги при аналізі вини через те, що, по-перше, тільки з урахуванням цих обставин може бути зрозумілий зміст дій суб'єкта, його умислу; по-друге, щоразу повинна бути доведена не вина взагалі, а вина стосовно певних дій, певних наслідків.

Список літератури: 1. Теория доказательств в советском уголовном процессе. – М.: Юрид. лит., 1973. – 735 с. 2. Петелин Б. Я. Теория и тактика установление субъективной стороны преступления в процессе расследования. – М.: Акад. МВД РФ, 1992. – 164 с. 3. Арсеньев В. Д. О понятии заключения эксперта в свете общей теории судебной экспертизы // Актуальные вопросы теории судебной экспертизы: Сб. науч. тр. ВНИИСЭ. – М.: ВНИИСЭ, 1976. – № 21. – С. 20–53. 4. Петрухин И. Л. Экспертиза как средство доказывания в советском уголовном процессе. – М.: Юрид. лит., 1964. – 268 с. 5. Дагель П. С., Котов Д. И. Субъективная сторона преступления и ее установление. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1971. – 188 с. 6. Злобин Г. А., Никифоров Б. С. Умысел и его формы. – М., Юрид. литература, 1972. – 324 с. 7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Канон, А.С.К., 2001. – 1104 с. 8. Лузгин И. М. Расследование как процесс познания. – М.: Юрид. литература, 1969. – 198 с. 9. Эйсман А. А. О формах связи косвенных доказательств // Вопросы криминалистики. – М.: Юрид. литература, 1964. – №2. – С. 16–34.

Надійшла до редакції 16.10.08